

Rıza Tevfik'in Felsefi Kimliği ve Tarih Felsefesi Hakkındaki Yaklaşımları*

Emine Altunay Şam**

Öz

Osmanlı düşünce tarihinin ele alındığı kayıtlar arasında Rıza Tevfik'in yazıları önemli yer tutar. Rıza Tevfik, felsefe, tarih, edebiyat, eğitim ve bürokrasinin de dahil olduğu pek çok alanla meşgul olmuş, Osmanlı döneminde felsefenin ilk kurucularından sayılmıştır. Felsefi problemleri ortaya koyuş biçimi, yorumlaması ve kendine has üslubuyla döneminde iz bırakmıştır. Bu alanda belli bir sistem oluşturamamış bile olsa felsefeyi sevdirmeye çalışmış, orta öğretim programlarına felsefeyi ders olarak koydurmayı başarmıştır. Rıza Tevfik, modern Türk tarihinin ilk felsefe ders kitabını yazmış ve hem lisede hem de Darülfünunda felsefe okutmuştur. Tarih felsefesi ile de ilgilenen düşünür, tarihî kayıtların tutulmasındaki ilkelere işaret ederken, Osmanlı dönemi eserlerini de kesin bir dille eleştirmekten çekinmemiştir. Bu çalışmada, Rıza Tevfik'in tarih felsefesi üzerine görüşlerini ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, düşünürün *Musavver Muhit* Dergisinde "Tarih ve Felsefe-i Tarih Hakkında" başlıklı makalesi analiz edilmiştir. Araştırmadan elde edilecek sonuçların tarihçilik, tarih felsefesi alanı ve tarih öğretimine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Musavver Muhit* Dergisi, Felsefe, Tarih Felsefesi, Rıza Tevfik.

Rıza Tevfik's Philosophical Understanding and His Approaches to the Philosophy of History

Abstract

Rıza Tevfik's writings have an important place among the records dealing with the history of Ottoman thought. Rıza Tevfik was engaged in many fields including philosophy, history, literature, education and bureaucracy and was considered one of the first founders of philosophy in the Ottoman period. With the way he presented philosophical problems, his interpretation and his unique style he left a mark in his period. Even though he could not create a certain system in this field, he tried to popularize philosophy and succeeded in putting philosophy as a course in secondary education programs. Rıza Tevfik wrote the first philosophy textbook in modern Turkish history and taught philosophy both in high school and in Darülfünun (university). The thinker, who is also interested in the philosophy of history, did not hesitate to criticize the works of the Ottoman period, while pointing out the principles of keeping historical records. In this research, Rıza Tevfik's views on philosophy of history were tried to be revealed. For this purpose, the thinker's article titled "About History and Philosophy of History" in the journal *Musavver Muhit* was analyzed. It is thought that the results to be obtained from the research will contribute to the field of historiography, philosophy of history and history teaching.

Keywords: *Musavver Muhit* Journal, Philosophy, Philosophy of History, Rıza Tevfik.

*Bu çalışma 7. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu'nda (17-19 Eylül 2021, Tokat) sunulan bildirinin yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiş halidir.

**Prof. Dr. | Amasya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi | emine.sam@amasya.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2140-3450 | DOI: 10.36484/liberal.1248331
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 28, Sayı:110, Bahar 2023, ss.1-20.
Gönderim Tarihi: 6 Şubat 2023 | Kabul Tarihi: 14 Haziran 2023

Giriş

İbn Haldun ile başlayan tarih felsefesi, Avrupa'da Rönesans ve Reform hareketlerinin etkisiyle ivme kazanmış, kilisenin ilim ve bilimler üzerindeki baskısının yıkılmasıyla daha da gelişmiştir. İtalyan düşünür Vico'nun felsefe ve tarihsellik kavramını bir arada işlemeyle, tarih-felsefe arasındaki ilişki güçlenerek devam etmiştir. Bu ilişki Hegel, Rothacker, Heideger gibi düşünürler sayesinde olgunlaşarak günümüzdeki düzeye ulaşmıştır (Karakuzu ve Acar, 2015).

Osmanlı tarihçileri Tanzimat'a kadar, tarihi olayları İslâm dini çerçevesinde açıklamışlardır. Tarihçilik ve tarih felsefesinin Türkiye'deki seyrinde Tanzimat Dönemi dönüm noktası olmuş, kaynakların kullanımı, zaman ve mekân anlayışı, tenkit, ilmi tarih anlayışı yönleriyle batıdaki yeni metotlar örnek alınmıştır. 19. yüzyıl vakanüvis ve devlet adamı Ahmed Vâsıf Efendi (ö. 1806), tarihi olayları aktarırken daha rasyonel bir üslup kullanmıştır. Vâsıf'ın tarih anlayışı ve felsefi fikirlerini inceleyen Menchinger (2014), argümanlarının gayet akli ve de basit kadercilikten uzak olmasının yanında, imparatorluğun bu fırtınalı döneminde ortaya çıkan tarihî ve ahlakî meselelere de eğilmiş olduğunu ileri sürer. Ahmed Vâsıf Efendi, sadece Osmanlı'nın askerî mağlubiyetlerini ve ıslahat ihtiyacını ön plana çıkarmamış, aynı zamanda yaşadığı dönemin özelliklerini, vakalar arasındaki nedenselliği ve tarihsel değişimi, yine kendisinin geliştirdiği kuramlarla geniş bir çerçevede açıklamaya çalışmıştır (Menchinger, 2014:141).

Türkiye'de tarih felsefesine ilişkin yaklaşımların ortaya konduğu ve tartışıldığı süreç, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Dönemin devlet ve fikir adamlarından Ahmet Cevdet Paşa, tarih yazıcılığına metot yönünden önemli yenilikler getirmiştir. Tarihi belgelerin kullanılması, belgelerin tahlil ve tenkit süzgecinden geçirilmesi ve mukayeseli tarih alanında öncülük etmiştir (Köken, 2014:19-21).

20. yüzyıl Dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de tarih felsefesinin zirveye çıktığı yüzyıldır. Fuad Köprülü'nün, 1913 yılında yayınlanan "Edebiyatı Tarihinde Usul" başlıklı makalesi, Türkiye'de tarih felsefesine yön veren önemli bir eserdir (Bıçak, 2011:231-232). Köprülü, Osmanlıdan Cumhuriyete uzanan süreçte, Avrupa'nın ilmî usul ve anlayışını Türkiye'ye taşıma gayreti içinde olmuş, Türk tarihçiliğinin romantik tarihçilikten rasyonel ve bilimsel tarihciliğe geçişinde belirleyici bir rol oynamıştır (Cihan, 2014: 233-260). Leiser (2008), Köprülü'nün "Edebiyatı Tarihinde Usul" başlıklı makalesi ile 19. yüzyılın sonlarına ait Fransız edebiyat tarihindeki yöntem düşüncesini ve bunun

Türk edebiyat tarihine uygulanabilirliğini anlattığını ve 20. yüzyıl Türk düşünce tarihinin gelişmesinde bir mihenk taşı olduğunu ifade eder.

1908'den 1918'e kadar Batının tüm yeni felsefi ve sosyolojik akımları, Türk düşünürlerini de etkilemiş, bu etki sadece nazari alanda kalmayarak, pratik hayata da tesir etmiştir. Bu dönemde Rıza Tevfik (1868-1949), Mehmed Cavid ve Ahmet Şuayb tarafından kurulan *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*ndaki yazılarıyla Spencer (1820-1903) Schaeffl ve R. Worms'un fikirlerini savunmuştur. Rıza Tevfik, agnosticisme üzerine, Mehmed Cavid hür değişim iktisadına, Ahmet Şuayb da, Taine ve Renan'dan esinlenerek sanat felsefesine dair yazılar yazmıştır. *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Aguste Comte (1798-1851) ve Le Play'ın fikir ve eserlerinin tanıtıldığı mecra olmuştur. Türkiye, dergide yazıları çıkan Salih Zeki ve Halide Salih ile Comte'u ve pozitivist felsefeyi tanımıştır. Rıza Tevfik ise J. Stuart Mill (1806-1873) ve Spencer'in felsefeleriyle ilgili makaleler yazmıştır (Çetinkaya, 2002:70-72).

Türkiye'de Bergson'dan ilk defa Ziya Gökalp, Ahmet Şuayb ve Rıza Tevfik söz etmiş, bu düşünürlerin yanı sıra Fuat Köprülü ve Mehmet Ali Aynî gibi isimler de bu akımla kısa süre ilgilenmiş, fakat bu ilgi uzun süreli bir felsefi tercihe dönüşmemiştir (Yıldız, 2011:334). Meşrutiyet devri mütefekkirlerinden Ahmet Şuayb, Türkiye'de pozitivistimin itirazsız ve tenkitsiz savunucularından biri olmuştur (Çetinkaya, 2002:73).

Namık Kemal, Münif Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Filibeli Ahmet Hilmi gibi dönemin önde gelen birçok düşünürü, tarih ve tarih felsefesi sorunlarıyla ilgilenmişlerdir. Onların tarih felsefesiyle ilgili ele aldıkları ilk sorun terakidir (Bıçak, 2011:231). Terakki (ilerleme, progression) fikri, yüzlerce yıldan bu yana, tabiat felsefesi kadar tarih, toplum ve siyaset felsefelerini de meşgul etmiş ve hala etmektedir. Mustafa Şekib'in "Terakki Fikri, Menşei ve Tekâmülü" adlı kitabında, tabiat felsefesinde ilerleme ile, evrendeki sürekli değişim vurgulanırken, bu değişimin hiçbir şekilde geriye doğru gitmediği, tam aksine ileriye doğru olduğu vurgulanmıştır. Tarih, toplum ve siyaset felsefelerindeki ilerleme ise, toplumsal koşulların daima ileriye doğru iyileşmesi ve bu iyileşmenin tam adalete doğru gidiş olarak gerçekleşmesi olarak ifade edilir (Özlem, 2005:206).

19. yüzyıl Osmanlı devlet adamları ve aydınlarının devletin gerilemesine karşı çözüm arayışı, bu kavram üzerinde yoğunlaşmanın esas nedenlerinden olmuştur. Erdem (1987)'e göre Osmanlı'nın tedavisi için, iki fikir gurubu cereyan etmiştir; Hüseyin Hilmi ve Said Halim Paşa vb. yer aldığı birinci gurup, kurtuluşu İslam ahlakı ile Batı kültür ve medeniyetinin birleştirilmesinde ararken, Ziya Gökalp ve Türkçülük akımı savunucuları, İslam ahlakı ile Türk

törelere uzlaştırma temelinde, Avrupa'nın ilim ve tekniğini alarak kalkınmaya temayül etmişlerdir (Çetinkaya, 2002:68).

Filozof olmaktan çok, bir siyasal-kültürel ideolog sayılan Ziya Gökalp, Türkiye'de felsefe geleneğinin kurucusu bilinir. Onun asıl etkisi, Osmanlı Devleti'nin çöküşü nedeniyle ulusçuluk fikrini temellendirmesiyle gerçekleşir (Bıçak, 2011:260). Ziya Gökalp, dönemin tarih felsefesine mühim katkıları olan düşünürlerinden biridir. Tarihi vakaları olduğu gibi görmenin yeterli olmadığını düşünür. Bilimsel tarihçiliği esas alır ve tarihçinin görevleri üzerinde durur. Ona göre, tarihçi, öncelikle, ilgilendiği konuyla ilgili bütün vesikaları toplamalı, vesikaların kaynağını, manasını ve yeterli olup olmadığını denetlemelidir. Sonraki aşama vesikaların tahlil edilerek düzenlenmesidir. Tahlil, tenkit temelinde oturtulmuştur. Bundan sonraki aşama terkip aşamasıdır ki bu kısımda felsefe devreye girer (Bıçak, 2011:238-239).

Kafesoğlu, "Türk tarihçiliğini bir yerlere oturtmaya çalışırken, modern tarih araştırmalarına intibak edebilmek için biz de herşeyden önce araştırmalarımıza konu olacak problemlerin seçiminde rehber vazifesini göreceğiz ve bu arada Türk toplumunun ideallerini yöneltebilecek şuurlu bir tarih felsefesinin kurulması lazım" demiştir (Özbaran, 1992:67).

Bu araştırmanın amacı, Osmanlı döneminde felsefenin öncülerinden sayılan ve düşünce tarihinin önemli düşünürlerinden olan Rıza Tevfik'in tarih felsefesi üzerine görüşlerini ortaya koymaktır. Bunun için Rıza Tevfik'in Musavver Muhit dergisinde "Tarih ve Felsefe-i Tarih Hakkında" başlığı ile kaleme aldığı makalesi incelenmiştir.

Rıza Tevfik'in Musavver Muhit dergisinde "Tarih ve Felsefe-i Tarih Hakkında" başlığı ile kaleme aldığı ve derginin 10, 11, 12 ve 13. sayılarında dizi olarak yayınladığı makalesinin transkripsiyonu yapılmış, sadeleştirilen makalede düşünürün tarih felsefesine ilişkin görüşleri analiz edilmiş, düşünürün görüşleri yer yer diğer filozofların görüşleriyle karşılaştırılmıştır.

Rıza Tevfik'in Felsefi Kimliği

II. Meşrutiyet döneminin öne çıkan portrelerinden biri olan Rıza Tevfik şair, siyasetçi ve felsefeci kimlikleriyle çok yönlü bir kişiliğe sahipti. Felsefe eğitimi almamasına rağmen İslâm felsefesi yanında batı felsefesi birikimine de sahip bir münevver olarak bilinir. Bu birikimin oluşmasında ve fikirlerinin şekillenmesinde Descartes, Spencer, Mill ve Bergson son derece etkili olmuştur (Tığlıoğlu,2010: 9; Turhan, 2010: 85).

Rıza Tevfik, dogmatizmin kalıplarını kırmak istemiş, skolastik düşünceye karşı serbest tartışma yolunu seçmiş, felsefeyi doğuda şeriatın dışına aktarma cesaretini göstermiştir. Taassubun karşısında durmuş, yeniliğin ve çağdaşlaşmanın taraftarı olmuş, ancak tarihî Türk kültürünü de savunmuştur. (Çubukçu, 1989:139,145).

Hilmi Ziya Ülken, Rıza Tevfik ile ilgili olarak; “geniş bilgisi, hoş sohbetliği, şairliği ile sistemci filozoflara, kuru âlimlere hiç benzemeyen Rıza Tevfik felsefe kadar tarih, edebiyat ve şiir vâdilerinde dolaştığı halde daima filozofluğu benimser, en çok bundan hoşlanırdı. Bu hiç bir zaman heveskârlık değildi. İnsanlık tarihinde fikir çığırını açmış, sistem kurmuş filozoflara bakıp da ondan bu sıfatı esirgiyenler haksızlık etmişlerdir” demiştir. Sabah, İkdâm gazetelerinde felsefî yazılar neşreden Rıza Tevfik, dönemindeki diğer felsefecilerle birlikte "İstılahat-ı Felsefe Lûgatçesi" ni hazırlamıştır (Ülken, “Sosyolog Gözü ile Filozof Rıza Tevfik”, <https://core.ac.uk/download/pdf/38327819.pdf>). Cumhuriyet öncesinde yayımlanma şansı bulan ilk felsefe sözlüğünün yazarı olma özelliği taşıyan Tevfik bu itibarla da sonrakileri birçok açıdan etkilemiştir (Alpyağlı, 2011:423).

Rıza Tevfik, gerçeği aramak üzere başladığı felsefî ve dinî araştırmaları sonunda Türk milletinin manevi yönünü dile getiren tekke ve halk edebiyatı örneklerini keşfetmiştir. 1914-1922 yılları arasında konuyla ilgili yazdığı yazıları, Millî Edebiyat hareketi fikrinin oluşmasına önemli katkılar sağlamıştır (Uçman, 2008: 68-70).

Rıza Tevfik, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e devreden felsefe birikimimiz açısından ayrıcalıklı bir yere sahiptir (Utku, 2011:107). Rıza Tevfik, felsefeyi bilen, seven ve sevdirmeye çalışan bir düşünürdür. Belli bir sistem oluşturamamış olsa bile felsefî problemleri ortaya koyuş biçimiyle, yorumlaması ve kendine has üslubuyla döneminde iz bırakmıştır. Felsefenin orta öğretim programlarına ders olarak ilk kez konulma başarısı ve ilk ders kitabının yazılması Rıza Tevfik'e aittir. Rıza Tevfik, felsefenin birbirinden farklı tariflerinin yapılacağına dikkat çekmiş, son dönemlerde yapılan tariflerdeki belirsizliği dile getirmiştir. Çalışmalarında bu tarifleri altı grupta toplaması onun felsefî yorum kabiliyetini ortaya koymasına bakımda ayrı bir öneme sahiptir. Kendisi ise felsefeyi kısaca, bir taraftan tevhid-i ilim, diğer taraftan bir birlik ilkesi (mebde-i vahdet) arama çabası olarak tanımlamıştır. Felsefî düşüncenin doğuş sebepleri arasında gösterdiği şüphe kavramı ise Rıza Tevfik için oldukça önemli sayılmıştır (Vural, 2018:43; Demircioğlu, 2014:258; Odabaş, 1990: 89-90). “Rıza Tevfik, ilkçağdan başlayarak izini sürdüğü düşünürlerden istifade ederek felsefenin çeşitli tanımlarını yapmıştır. Bunların başlıcaları;

“Felsefe, varlığı hattı zatında olduğu gibi bilmektir”. “Felsefe, Allah ve insanla ilgili şeylerin bilimidir”. “Felsefe ölümü düşünmektir”. “Sanatların sanatı, bilimlerin bilimidir”. “Bilimlerin birliğidir”. “Hariçteki varlıkları öz yapısında olduğu gibi bilmektir”. “Sebepleri ve sebep olunanları tanımlamak bilimidir”. “Yeterli sebepler bilimidir”. “İmkân âlemini mümkün olması dolayısıyla bilmektir”. “İlk ilkelerden açık olarak istidial edilen şeylerin bilimidir”. “Duyulan ve soyut kalan gerçeklerin bilimidir”. “İnsan akimin, zorunlu amaçlarla bilgilerin ilişkilerini araştırması ve saptamasıdır”. “Mutlak varlığın bilimidir”. “Duyulan gerçeklerle gizli gerçeklerin aynı olduğunu ispat bilimidir” (Çubukçu, 1989:139).

Rıza Tevfik’in, Bergson felsefesini ana hatlarıyla tanıtması, felsefe tarihinin temel sorunlarını felsefe akımlarıyla ilişkilendirerek konumlandırması batı felsefesi ile ilgili okumalarının sonucudur. Rıza Tevfik, natüralizm, mekanizm, materyalizm gibi akımların, determinizmi insan ve hayat alanına da uygulamaya kalkarak irade ve özgürlüğü tehlikeye attıklarını vurgularken, Bergsoncu sezgiciliği klasik ve bilimsel felsefeye karşı bir reaksiyon olarak değerlendirmiştir (Utku, 2011:119). Materyalist felsefenin yetersizliği karşısında, beşerî hamle gücünü ruhta bulan Bergson felsefesini, Osmanlı fikir hayatına kazandıranlar arasında yer alan Rıza Tevfik’in 1913’te kaleme aldığı “*Henri Bergson ve Felsefesi*” adlı yazısı, Bergsonculuğa gösterilen ilgiyi biraz daha arttırmıştır. Rıza Tevfik yazısında Bergson’un felsefe tarihindeki yerini belirlemeye çalışmış, Bergson’un çağdaş Batı felsefesi açısından değerini, sezgiciliği yeniden canlandırması olarak betimlemiştir (Tıǧlıoǧlu, 2010:105; Yıldız, 2011:337).

Rıza Tevfik, felsefî düşüncenin doğmasında, soru sorma, anlam arama ihtiyacının olduğunu sık sık vurgulamış, farklı dönemlerde ortaya çıkan düşüncelerdeki ortak noktanın da hep bu ortak ihtiyaçtan doğduğunu düşünmüştür (Tıǧlıoǧlu,2010: 43). Düşünür, filozofların üzerinde durduğu hayret kavramını da tahlil etmeğe çalışmıştır. İnsanın dış âlem karşısındaki hayretinin, onu sebep aramağa yönelttiğini belirtmiştir (Çubukçu, 1989:139).

Rıza Tevfik’e filozof unvanı, üniversitede felsefe dersleri verdiği ve tamamlanmamış çok dilli iki ciltlik bir felsefe sözlüğü derlemesi hazırladığı için verilmiştir (Wastı, 2002:96). Modern Türk tarihinde ilk kez felsefe ders kitabını yazmış ve hem lisede hem de Darülfünunda felsefe okutmuş olan Rıza Tevfik’in “feylesof” unvanını kullanması ve eserlerine bu şekilde imza atması uzun yıllar eleştirilmesine neden olmuştur. Eleştirilerin çoğu “feylesof” unvanını kullanmaya hakkının olmadığı, felsefe tarihi ve felsefe dersi anlatmakla filozof olmak arasında derin farklılıklar olduğu yönündedir ((Tıǧlıoǧlu,2010: 28).

Rıza Tevfik hür ve isyankâr bir ruha sahipti. İlk ciddî mücadelesini, skolastik ve sınırlayıcı bulduğu din merkezli dünya görüşünün yıkılması üzerine

verdi. Pozitif bilimler, Onun bu uğurdaki dayanak noktası oldu. Rıza Tevfik, pozitif bilimler ve Batı edebiyatı ile beslediği fikri temelleri sayesinde, İslam ve yeni Batı felsefesini özümsemiş, objektif bir bakışla mukayese ederek harmanladığı bilgiyi, pozitif bilgilere dayanan özgün bir felsefi anlayışa uyarlamıştı. Gerekçeleri ise aşıkardı: Alışık olunmayan Batı medeniyet anlayışına ancak İslam medeniyetinin kaynaklarından faydalanmak suretiyle girilebilirdi (Ada, 2010:93-94). Nitekim, yazılarında ileri sürdüğü görüşler, esin kaynağı olan Batı ve İslâm medeniyeti kaynaklarına vurguların yapıldığı bir sentez sunar.

Rıza Tevfik, Darülfünunda verdiği derslerle ilgili hazırladığı notlarını, talebe için litograf baskı ile yayınlamıştır. Bu ders notlarının önemli özelliklerinden biri, Rıza Tevfik'in daha önceki makale ve kitaplarının, özellikle de Felsefe Dersleri'nin devamı niteliğinde olmalarıdır. Bu notlar Rıza Tevfik'in geniş felsefi birikiminin tarihsel belgeleri niteliğindedir (Utku, 2011:106,112).

Pozitivist akımın içinde değerlendirilen düşünürler arasında zikredilen (Vural, 2018:39) Rıza Tevfik, felsefi birikiminin temellerini teşkil eden Kant, Spencer, Hegel, Darwin ve Bacon gibi Pozitivist/Materyalist filozofların fikirlerini ülke gündemine taşımış, II. Meşrutiyetin “özgür” ortamında serbestçe savunduğu Spencer'in subjektivist felsefesi ile de toplumu bireysel özgürlükler hususunda uyandırmaya çalışmıştır (Ada, 2010:85; Tıǧlıoǧlu, 2010:37).

“Ulum-u İctimaiye” dergisinin çıkışında katkıları bulunan Rıza Tevfik, 1913-1915 yılları arasında bu dergide makaleler neşretmiştir. Daha sonra, “Edebiyat-ı Umumiye”, “Düşünce” ve “Bilgi” dergilerinde de makaleler yayınlayan, Rıza Tevfik'in eserleri arasında, felsefe üzerine dersler ve Ömer Hayyam'ın rubailiği ve felsefesi üzerine bir kitap da bulunmaktadır (Odabaş, 1990: 4; Wastı, 2002:96).

Rıza Tevfik felsefe ve ilimler arasında bağ kurmuş, ilmin araştırma sahasında çözemediği problemlerin felsefenin alanına girdiğini belirtmiştir. Tevfik'e göre felsefe aynı zamanda, bilimlerin ortaya koyduğu sonuçları düzenlenmesi ve sınıflandırılmasında bilimin ihtiyaç duyduğu bir sahadır. Bu nedenle felsefenin olduğu kadar bilimin de felsefeye ihtiyacı vardır (Tıǧlıoǧlu, 2018:48). Felsefe, diğer ilimlerin ötesinde, hayat-memat meselesi bir zihni faaliyet ve ilimlerin gelişmesiyle önemi artmış bir sahadır. Hiçbir ilim, felsefe kadar kapsamlı ve insan aklıyla uyumlu bir nazariye geliştirememiştir (Odabaş (1990).

Rıza Tevfik tarih felsefesine de eğilmiştir. Onun tarih felsefesine ilişkin görüşlerini ortaya koyduğu Musavver Muhit dergisinde kaleme aldığı ve dört bölümden oluşan “Tarih ve Felsefe-i Tarih Hakkında“ başlıklı makalesi bu araştırmanın konusudur.

Musavver Muhit Dergisi

Musavver Muhit Dergisi, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra yayın hayatına başlamıştır. Dönemin siyasi, sosyolojik ve edebî ortamını yansıtan derginin sahibi Faik Sabri Bey'dir (Türk, 2015:174-175).

Dergi, misyon olarak II. Meşrutiyet'in ilk yılı içinde teşekkül eden Fecr-i Ati topluluğunun yayın organı gibi tanıtmasıyla bilinir. Genç yaşlarına rağmen Türk edebiyatına belli bir nitelik kazandırmaya gayret eden topluluğun birlikte hareket ettiği mahfillerden biri de Musavver Muhit dergisi olmuştur (Bozdoğan, 2014:59). Dergi, 23 Teşrin-i Evvel 1324 (5 Kasım 1908)'ten 30 Temmuz 1325 (12 Ağustos 1909)'e kadar iki cilt halinde 39 sayı devam etmiştir (Türk, 2015:176-177).

Rıza Tevfik, "Tarih ve Felsefe-i Tarih Hakkında" başlıklı yazı dizisi Musavver Muhit Dergisinin düzenli aralıklarla yayınlandığı döneme rastlar ve aşağıdaki tarih ve sayılarda neşrolunmuştur.

1 Kanun-i Sâni 1324 Perşembe (14 Ocak 1909) Cilt 1 Numara:10

5 Kanun-i Sâni 1324 Perşembe (18 Ocak 1909) Cilt 1 Numara:11

15 Kanun-i Sâni 1324 Perşembe (28 Ocak 1909) Cilt 1 Numara:12

22 Kanun-i Sâni 1324 Perşembe (4 Şubat 1909) Cilt 1 Numara:13

Rıza Tevfik'in Tarih Felsefesine İlişkin Görüşleri

Rıza Tevfik'in incelediğimiz makale dizisinde pozitivist etkinin yoğun olarak izlendiğini belirten Tıgıloğlu (2010), dönemin tıbbiye öğrencilerinin ellerinden düşürmedikleri Darwinist-materyalist yazarlara ait eserlerin Rıza Tevfik üzerinde de etkili olduğundan söz eder.

Rıza Tevfik "Tarih ve Felsefe-i Tarih Hakkında" başlıklı makalesine, medeniyetin birinci amili ile girizgâh yapar. Bu, insanın varoluşundan bu yana zorunluluklar gereği birlikte yaşama alışkanlığıdır.

İnsanlarda var olan birlikte yaşama olgusu, aslında hayvanlarda da mevcuttur ancak incelenmesi gereken temel sorun, insanların bunu neden tercih ettikleridir. Rıza Tevfik, bu soruya yine kendisi cevap verir (Rıza Tevfik, 1324, 1/10, 150):

"Vahşi hayvanlarla aynı ortamda yaşayan insanların, bir taraftan onların saldırısına karşı kendilerini korumak ve hayatta kalabilmek ve diğer taraftan da yaşamak için lazım gelen zaruri havayı tedarik etmek mecburiyeti, en mühim ve en eski iki unsurdur"

İlk insanların hayvanlara ve diğer tehlikelere karşı kendilerini koruma içgüdüleri onları mağaralarda, ağaç kovuklarında ve yüksek tepelerde yaşamaya sevk etmiştir. Bu tedbirlerle bir dereceye kadar kendini korumaya çalışan insanın aldığı tedbirlerden en önemlisi ise zaman içinde hemcinsleriyle bir arada yaşama çabası olmuştur. Onun bu fikri Spengler'in görüşüyle tutarlıdır. Spengler (1973), benzer şekilde insanın var olduğu günden beri hükmetmeye çabaladığını ve hayat taktiğinin hayvaninkine benzediğini ifade eder.

Rıza Tevfik, birçok alim ve bilginin de belirttiği gibi insanoğlunun korku ile ihtiyaca bağlı olarak birleşme ve bir arada yaşamaya meylinin medeniyetin temelini oluşturduğunu belirtir. Hukuk namına insanlar arasında yavaş yavaş meydana gelen ilişkiler ve bağların başlangıcı budur. Rıza Tevfik'e göre, cemaat halinde toplu yaşamının başlıca gayesi, umumun selameti ve bu amaçla birbirine yardım etmektir. Zamanla bu türlü ittifaklar gittikçe büyüyerek çoğalmış ve sağlam birlikler, soylar, kabileler meydana gelmiştir (Rıza Tevfik, 1324, 1/10, 150).

Rıza Tevfik, tarihin insanın toplumsallaşmasıyla başladığını belirtir. Düşününürün bu yaklaşımı 20. Yüzyıl düşünürlerinden Carr'ın tarih tanımıyla özdeşleşir. Carr, tarihi, bireylerin toplumsal varlıklar olarak içine girdikleri toplumsal bir süreç olarak tanımlamıştır (Duman,2010:52).

Rıza Tevfik, tarih ve toplumsal yaşam arasında kurduğu sıkı bağa rağmen insanlığın ilk dönemlerini de göz ardı etmez. Toplumsal olgunlaşma ve gelişmenin koşullarını anlayabilmek adına insanın ilk dönemlerinin de nazarı itibara alınması mecburiyetine işaret eder (Rıza Tevfik, 1324, 1/10, 150).

Rıza Tevfik, topluluk halinde yaşayan insanların sosyal hayatının tabii kurallarla birlikte pek çok kaideye, adet ve inanca, maddi manevi menfaatlere bağlı olduğunu belirtir. Medeniyetleri meydana getiren insan topluluklarının zaman içinde güçlü bağlar kurarak bir arada yaşamasıyla meydana gelen gelişmelerin birbirinden bağımsız konular olabileceğinden söz eder. Sınıflara ayrılan bu konuların ilimler olduğunu, hukukun da bunlardan biri olduğuna dikkat çeker (Rıza Tevfik, 1324, 1/10, 150-151).

Rıza Tevfik, bazı sosyal bilimlerin hangi koşullarda doğduğunu da izah etmiştir. Sözelimi, ilişkileri düzenleyen kuralların belirlenmesi, onaylanması, hükme bağlanması ve uygulanmak üzere kayıt altına alınmasıyla devletlerin hukuk sistemi ortaya çıkmıştır. Ekonomi bilimi, insanların ve toplumlararası ilişkilerin temelini teşkil eden zaruri ihtiyaçlardan doğmuştur. Üretilen ürün fazlasının bölüşümü, mübadelesi ve elden ele değişimi ile günümüz ekonomi biliminin temelleri atılmıştır(Rıza Tevfik, 1324, 1/10, 150-151). Düşününürün

bu tespitleri, toplumsal bir varlık olan insanın meydana getirdiği tüm olguların, bilim ve sistemlerin tarihi süreç içinde gerçekleştiğini ima etmektedir.

Rıza Tevfik'e göre, beşeriyet tümüyle oldukça karmaşık bir yapıdır, bir kökten dal budak salarak genişler ve bu genişliğe ve karmaşaya rağmen homojen bir yapı arz eder. Toplumlar tarihteki faaliyetleriyle çeşitli ilimleri ortaya koymaktadır (Rıza Tevfik, 1324, 1/10, 150-151). Hegel'de benzer şekilde, her devletin, kendine has, bir ahlak, hukuk, din, sanat ve felsefe geliştirdiklerini ileri sürer (Kerimoğlu,2016:332). Düşünürün ilimlerin doğuşuna ilişkin görüşleri, Mornet'in düşüncesiyle de benzerlik gösterir. Mornet'e göre tarih, konusu insan olan ve insanlığın maddî ve manevî faaliyetlerini konu edinen bütün ahlâkî ve hümanist bilimlerde en önemli yeri tutar. İnsani ve sosyal bilimler, hukuk, ahlak, siyaset, dil, edebiyat, güzel sanatlar, felsefe ve din böylece yeni bir anlam kazanır. Tarihi destekleyen bilimler listesine beşerî coğrafya da girer. Bu itibarla bu kadar genişlik kazanmış bir kavramı gereksiz sınırlı bir tanımla küçültmek elbette tarihinin işi değildir (Lieser,2008:59). Bu bağlamda her üç düşünür de tarihin diğer ilimleri de kapsayıcı bir alan olduğuna vurgu yapmaktadırlar.

Tarih ilminin başlı başına müstakil bir ilim olduğunu belirten Rıza Tevfik'e göre tarih, bir milletin sosyal yaşantısını teşkil eden olayların bir bütün içinde zaman ve mekânsal boyutlarıyla meydana gelen gelişmeler değişimler ölçeğinde kaydedilmesidir. Bunu yaparken değişime etki eden unsurları da keşfedebilmektir. İşte tarihin konusu budur. Eğer sadece günlük olaylar parça parça kayıt altına alınır da bununla yetinilirse ve olayların bütününe etki eden veya olaylar arasındaki gizli veya açık olan ilişkiler göz önünde bulundurulmazsa ortaya çıkan kayıtlar ilkellikten öte gidemez. Rıza Tevfik'e göre, tarihi bir vakanın tahlili sadece olayın örüntüsü ile sınırlı değildir. Vakayı ilgilendiren her gelişme irdelenmelidir (Rıza Tevfik, 1324, 1/10, 150-151). Rıza Tevfik, Ranke ve Voltaire gibi, tarihçilerin geriye dönük anlamlandırma çabalarını ve geçmişi, kendi renkleriyle ortaya koymayı önemsemiştir (Duman, 2010:54).

Rıza Tevfik, tarihi kayıtların tutulmasındaki ilkelere dikkat çekerken Osmanlı döneminde tarih adıyla yazılmış olan eserlere de gönderme yapar ve çok kesin bir dille eleştirerek tüm eserlerin istisnasız bu düzeyde kaldığını belirtir. Eleştirisi kendi ifadeleriyle şöyledir:

"Bizim Osmanlı lisanımızda şimdiden tarih namıyla yazılmış olan eserlerin cümlesi bilâ istisna bu değerde kalmışlardır. Bu mülahazatımla kuyudat-ı cüziye (parça parça resmi kayıtlar) mazbutiyetinde lüzumsuzluk farz ediyorum. Zan olunmasın bilakis tarihin malzeme-i inşâiyesi ancak bu gibi vukuattır. Ve evvel emirde bunlardır. Fakat yalnız taş toprak tuğla kereste ve kiremit toplamakla kendi kendine bir bina tesis

edilemeyeceği gibi yalnız parça parça olayları kaydedip bırakıyor olmakla tarih yazılmış olmaz demek istiyorum” (Rıza Tevfik, 1324, 1/10, 150-151).

Rıza Tevfik bu ifadeleriyle, tarih yazımının resmi kayıtları aktarmanın ötesinde incelik isteyen bir uğraş olduğuna dikkat çekerken, incelenen olayların öncelikle kanıtlarıyla, şahitleriyle değerlendirilmesi ve olaylar arasında bağların kurulması gerektiğini vurgular:

“Küçük olaylar hakkında etraflı bilgi edinmek suretiyle genel hakikatlere dair bir yargıya ulaşmak ve bazen tek başına kanunlardan anlam çıkarmak suretiyle, kavim veya milletin gelişim ve olgunlaşma evrelerinde ne gibi durumlara şahit olunuyor ve böyle bir olgunlaşma süreci ne gibi tabi şartlar dahilinde tahkik edilebiliyor...” (Rıza Tevfik, 1324, 1/10, 150-151).

Rıza Tevfik'in bu görüşleri, Mornet'in görüşüyle örtüşür. Mornet'e göre, tarihçinin amacı; münferit ve benzersiz olayların önemini olabildiğince gerçekçi bir şekilde incelemektir (Lieser, 2008:59). Düşünür, gerçeği aktarırken belgelere sadık kalmanın yanı sıra belgeleri doğrulayıcı kanıtlayıcı diğer kaynakların da önemine işaret etmektedir. Düşünür, ortaya koyduğu bu yaklaşımlarıyla dönemin tarih felsefesi kuramları üzerinde derin etkiler yaratan Ranke'nin bu konudaki hassasiyet ölçeğiyle benzeşir. Ranke, tarihçinin belgelerden sahtekârlıkları ve yanlışlıkları söküp atması ve gerçekleri ortaya koymasına gerektiğine ilişkin ilkesel yaklaşımı ile tarihsel araştırmalarda can alıcı önemini korumayı sürdürmektedir (Duman, 2010:54). Rıza Tevfik, bu açıdan İbn Haldun ile de aynı payda da buluşur. İbn Haldun, tarih felsefesinde yöntem konusunda dikkat edilecek en önemli hususun, alınan haberlerin tutarlılık ve gerçeklik bakımından değerlendirilmesi olduğunu belirtir. Buna dikkat edildiği takdirde yalan haberlerin doğru haberlerden ayrılması da sağlanmış olacaktır. Bu prensip, geçmiş haberlerde doğrunun yanlıştan ayrılmasını sağlayacağı gibi, günümüzdeki durumların değerlendirilmesinde de yanlışla düşmemize engel olacaktır (Akyol, 2011:49).

Rıza Tevfik, elde edilen malumatın kapsamlı ve genel bir bilgi olarak aktarılabilmesi için ayrıca olayın ne gibi aşamalar geçirdiğini, yarattığı etkileri ve değişimi ve gelişmeyi ne yönde etkilediğinin de araştırılması gerektiğini vurgular (Rıza Tevfik, 1324, 1/11, 167-168).

Rıza Tevfik, tarih ilmi ve tarih felsefesi arasındaki ilişkiye de vurgu yapar. Elde edilen tarihi verilerden sabit bir hakikati elde edebilmek, sonuç çıkarmak suretiyle, işlerin idaresinde yol gösterici bir ilmi fikir ortaya konulması gerektiğini belirtir. Bu aşamada izlenecek yol, tarihin, felsefi eksende anlamlandırılmasıdır. Böylece tarih ilmi toplumları ileriye taşıma vazifesini haiz olur (Rıza Tevfik, 1324, 1/11, 167-168).

Tarihi olayların birbiri arkasına meydana gelmesi, kesintisiz devam etmesi olayların birbirine bağlı olduğunun göstergesidir. Yani bugün meydana gelen bir olayın dünkü olayla bağlantılı olduğunu ve sonuçsuz kalmayacağını ve kendisinden sonra gelecek olayı etkileyeceğini dikkate almak gerekir.

Rıza Tevfik bunu bir örnekle açıklamıştır (Rıza Tevfik, 1324, 1/11, 167-168):

“Bir balıkçı tutacağı avın her sene belirli ve uygun zamanını keşfedebilmiş ve tedbir ve hazırlığını ona göre yapmıştır. Araştırmanın henüz bu derecesine müşahede deriz. Ve müşahede birinci şart yanılmamak, yani hadısatı olduğu gibi hakıyla görmektir...”

Rıza Tevfik’in bu fikri, Colingwood’un tarihteki olayların arkasındaki nedenlerin keşfedilmesi gerektiği ilkesiyle örtüşür. Collingwood (2015), tarihsel bilgiye ulaşabilmek için olayların iç yanına nüfuz edebilmek ve sürece etkisi olanların düşüncesini fark edebilmek gerektiğini savunur. Rıza Tevfik de benzer şekilde tarihi olayların bu ilkeler ışığında kaydedilmesi halinde tarih ilminde de diğer ilimlerin seviyelerine ulaşabileceğini ifade eder.

Makalesinde tecrübe ve müşahede hususlarındaki görüşlerine geniş yer veren Rıza Tevfik, olayların ilk bakışta görüldüğü gibi basit olmadığını, karmaşık olaylar, sağlam bir bakışla değerlendirilmediği için insanların sıklıkla yanlış olduklarını ifade eder. Müşahede edememenin nedenlerinden ilki olayların bir kısmının karmaşık olması, bir kısmının da duygularımızın sahasından hariç bulunmasıdır. Rıza Tevfik’in müşahedeye atfettiği önem, İbn Haldun’un bu konudaki görüşleriyle aynı eksendedir. Mukaddimede müşahadenin önemine vurgu yapan İbn Haldun, tarihçilerin nakledilen olayları eleştirmeden sorgulamadan, olduğu gibi kabul etmelerinin onları yanlış sürüklediğini ifade eder. Bu tavır yanlış bilgilerin aktarılmasına neden olur (İbn Haldun: 2017:165).

Rıza Tevfik, müşahedeyi tecrübenin tamamladığını belirtir. Tecrübe etmeyi en basit ifadesi ile, aynı cinsten olan olaylara tekrar tanıklık etmek olarak tanımlar. Bunu da bir tabiat olayı ile açıklar. Örneğin; gayet bulutlu ve yıldırım bir havanın çoğunlukla yağmur ya da kar ve dolu getirdiğini insanlar pek eskiden beri tanık oldukları için tekrar ettiği için tecrübe etmişlerdir. Fakat tecrübenin daha mükemmel aşaması vardır ki o da bazı evvelki düzen ile gizliyi arayan meraklı birinin tabiatı ayrıntılı biçimde nedenlere yönelik sorgulamasıdır. Onun tecrübeye ilişkin bu yorumu, tecrübenin sorgulamaya dayalı ileri aşamasıdır (Rıza Tevfik, 1324, 1/10, 150-151).

Rıza Tevfik, tecrübenin bu aşamasının zihnin kapılarının tam bir irade ile ve tümüyle açılmasıyla kazanıldığına dikkati çeker. Ancak tecrübe ile elde edilen verilerin ancak fenni sahada olabildiğine işaret eder ve yine tabiat olaylarından

örnekler sunar. Örneğin, tabiatta doğrudan doğruya gözle görülemeyen birçok olgu vardır ve bazı olaylar da vardır ki onu tecrübe etmek, beşerin iradesi haricindedir. Örneğin insanoğlu gökcisimlerinin hareketlerini değiştiremez, bundan acizdir. Yine toplumsal olayları doğrudan doğruya tecrübe altına alamayız. Örneğin, milletin belirli tükenme çökme nedenlerini tayin edebilmek amacıyla bir araştırmaya girişip bir topluluğun bazı koşullar altında perişan olup olmayacağını veyahut harp tekniğinin o kavmin bekası yönünde iyi veya kötü ne gibi etkiler edebileceğini tecrübe edemeyiz ve bu gibi bilgilere bizim eski âlimlerimizin “ulum-i nazariyye” (Rıza Tevfik, 1324, 1/11, 167-168) olarak adlandırdığını belirtir. Düşünür, bu gibi hususlarda yalnızca olaylarla ilgili bilinen ve görülenlere dair fikir ve görüş bildirmekle yetinmenin zaruri olduğunu ve insanoğlunun iradesinin bundan ilerisine gidemeyeceğine işaret eder.

Rıza Tevfik'in insanoğlunun iradesi dışındaki olaylarla, iradesi ile değiştirebileceği olaylar arasındaki mukayesesi, Mengüşoğlu'nun bu konudaki yorumuyla benzerlik göstermektedir. Mengüşoğlu'na göre; doğal olaylar, tabiat yasaları nedeniyle kendiliklerinden birbirlerini etkilerler, ya da birbirlerinin etkisine engel olabilirler. Bu bir döngü halinde sürer gider ve durdurulamazlar. Halbuki insanın başarıları kendisinin ürünüdür, yani uğraşmaları, edinmeleri, didinmeleri dünya ile bilgisinin ürünüdür. İnsan bunları kendisi ortaya koymak zorundadır. Burada şaşılacak şey, insanın kendi kendisinin ürünü olan şeylerin yine kendisini etkilemesidir. Bu bize tarihsel varlık alanındaki nedenselliğin doğal varlık alanındaki nedensellikten çok farklı olduğunu gösteriyor. Çünkü insan “önceden gören”, gördüklerinin yönünü “önceden belirleyen” bunun için önlemler alabilen bir varlıktır. Tabiat ise bu niteliklerden yoksundur. İnsan doğal faktörlerin, ilkelerin yönünü değiştiremez, onları ortadan kaldıramaz. Ancak onlar için engeller hazırlayabilir. Örneğin insan soğuğu yok edemez ama önlemini alabilir. Bu açıklamalar, tarihsel varlık alanındaki nedenselliğin de doğal varlık alanındaki nedensellik gibi bir önceki olayın bir sonraki olayı determine etmesidir. Bunun için insanın tarihsel varlık alanında olup biten olayların kendisinden sonraki olayları etkilemesi için, bu olayların, başarı ya da başarısızlıkların bilinmesi bu konuda bilinçli olunması gerekir (Mengüşoğlu, 1997:170-171). Her iki görüş, Kessler'in ileri sürdüğü yaklaşımla da benzerdir. Kessler'de tabiat olayları ile tarihi kıyaslar. Rüzgâr ve dalgalar tabiatın kanunlarıyla kendiliğinden oluşur. Tarihte ise düşünen insanların tesir ve faaliyetleri hâkimdir, insan tabiatla bağlantıları olan bir varlık olmakla birlikte, meydana gelen olaylar kendi şuur ve aklı ile gerçekleşir (Kessler, 1938:725).

Rıza Tevfik'e göre, irademizle değiştirebileceğimiz olayları konu edinen ilimlerin tümü “ulumi ameliyye” adıyla anılmıştır. Halbuki bugün teori ve pratik tabirlerinin anlamca farkları vardır. Ve teorik olarak tecrübeye

gidemediğimiz olayları kıyas yoluyla yine tecrübe üzerine doğrudan araştırmak mümkündür. Bunun da yolu öncelikle benzer olayların tekrar etmesi durumunun bilhassa olayın cereyan edişiyile ilgili tüm şartları göz önüne alarak kaydetmektir. Ondan sonra olayın her meydana gelişinde ya da tekrarı durumunda edinilen tecrübe vasıtasıyla onu hemen o zaman ve mekânda sebep ve koşullarıyla etraflıca ve sonuçlarıyla araştırmak ve araştırma sonucunda sabit bir karara varmak ve bu karardan bir kanun-i sabit keşfetmek suretiyle istifade etmektir ki tarihin bilhassa yapabileceği tecrübe, tutabileceği yol budur “(Rıza Tevfik, 1324, 1/11, 167-168).

Rıza Tevfik tarihi olayların tetkikini fenni olaylarla da kıyaslamıştır. Platonun meşhur olan tecrübesi ile gök cisimlerinin bizzat güneşin maddesinden nasıl ayrılıp teşekkül ettiğini ve bu tecrübenin zuhal yıldızında gördüğümüz birçok halkanın ilmi bilgisini anlamaya nasıl vesile olduğunu belirtmiştir.

Rıza Tevfik, birbirine benzeyen tecrübeler sayesinde, tecrübemiz sahasına dahil olamayan olayları da gerçeğe daha yakın bir surette anlamamızın mümkün olabileceğini ileri sürer ve yine bir tabiat olayını örnek verir. Sıcak maden suyu kuyularının birbiriyle kesişmesiyle meydana gelen fışkırma ve kaynamanın bunu pek güzel ispat ettiğini bildirir. O kadar ki artık kaynağın merkezine gidip aslını görmeye gerek kalmaz der (Rıza Tevfik, 1324, 1/11, 167-168).

Düşünürün tabiat olaylarıyla ilgili verdiği örneklerdeki kasıt, tarihi olayları tahlil ederken de sorgulayıcı bir bakış açısıyla incelemek ve çıkarımlarda bulunabilmektir diyebiliriz. Örneğin, geçmişte ekonomiyi altüst eden bir olayın nedenleri, sonraki dönemlerde de benzer koşulların oluşması halinde yine aynı felakete uğrama ihtimaline neden olabilir. Bunu daha somut bir örnekle açıklayacak olursak; Osmanlı Devleti’ni dış borçlanmaya iten nedenler ve borçlanmanın yarattığı ekonomik kriz gibi...

Rıza Tevfik tecrübe etmenin önemine bu defa toplumsal olaylar boyutunda örnek verir. Kanunların konulduğu dönemlerde o kanunların toplumun farklı sınıflara nasıl yansıdığını, ahlaki, siyasi ve ekonomik yönde yaratacağı etkileri kaydetmenin bir tecrübeye bedel olduğunu belirterek şöyle devam eder:

“... Diyelim ki bir devletin himaye usulünü kabul etmesi ve desteklemesi, iyi biliyoruz ki fabrikatörlerin menfaatine hizmet etmiş olmakla beraber genel olarak fiyatların yükselmesini ve dolayısıyla ahalinin ve özellikle ahali arasında daha muhtaç olan amelenin zararına sebep olur. Amele aldığı ücretle eskisi gibi geçinemeyeceğinden zorunlu olarak fabrikatörler aleyhinde kalkışarak o katiyen düzenlenemeyen ücret ve emek süresi meselesinin yeni baştan gündeme getirilmesine (söylenmesine) sebep olur. Ve ihtimal bu heyecan o kadar çabuk geçmez ve bir ihtilali davet edecek neticeye kadar varabilir. Bu münasebetle o memleketin sanayi ürünleri milyonlarca zarar görür. Fabrika dahi himaye ve devlet desteğinden umduğu fazla kar ve faydanın bedelini büyük bir ziyanla öder” (Rıza Tevfik, 1324, 1/11, 167-168).

Rıza Tevfik'in açıklamalarından da anlaşıldığı gibi, yaşanan ekonomik krizler, devlet, işveren ve işçi arasındaki ilişkiler, beraberinde meydana gelen değişim ve dönüşüm toplumdaki kurumların temsilcilerin ve kitlelerin davranışlarıyla ilişkilidir. Tarihi veriler ise edinilen tecrübeler olarak bugünü ve geleceği planlama da dikkate alınması gereken önemli kayıtlardır. Rıza Tevfik verdiği örneklerle tarihi hadiselerde de fenni hadiselerde olduğu gibi tecrübeler edinilebileceğine işaret eder. Böylece meydana gelen benzer olaylara tekrar tanıklık edilirse, tarihi tecrübe ile sonuca müdahale edilebilir. Bu tespit, David Hume'nin görüşüne yakındır. Hume (1771-1776), her şeyin bir nedeni olduğunu ve belli şartlar altında aynı nedenlerin aynı sonuçları doğurabileceğini ileri sürer (Kale, 2009:43).

Tarihî Olayların Sebep-Sonuç İlişkisi

Rıza Tevfik, olayların sebep-sonuç ilişkileri ilkesine İngiltere'den bir örnek vererek açıklık getirmektedir. İngiltere'de bundan 60-70 sene evvel hububat hakkında geçerli olan usul-ı himayenin toprak sahibi olan lordlara ve genellikle İngiltere aristokrasi sınıfına ne kadar kuvvet ve nüfuz vermekte olduğuna işaret eder. Bunun toplumda yarattığı travma önemli bir değişime neden olmuştur. Nitekim Düşünür, bugünkü koşullarda bunun kabul edilemez olduğunu ve hububatın bir hükümetin kontrolü altına alınması meselesinin, demokrat ve avam taraftarı olanlarca ya delalet ya hıyanet olarak yorumlanacağını belirtir (Rıza Tevfik, 1324, 1/12, 184).

İşte tarihi olaylar sayesinde yapabileceğimiz tecrübeler bu türdendir diyen Tevfik, bu usule alıştıktan sonra geçmişteki olayların da önemli bir kısmının rahatlıkla yorumlanabileceğini ve değerlendirilebileceğini ifade etmektedir. Bu tezini papalık ile derebeyleri arasında serf mülkiyeti hakkındaki zıtlığın protestanlığın çıkışına sebep oluşuyla açıklık getirmiştir. Çünkü mezhep, kilisenin dünya malı ile alakası olamayacağını savunmuştur. Bu nedenle papanın hükümet/yönetim üzerindeki kontrol ve yetkisini inkâr etmiştir. Arazinin/toprağın kilise tarafından işgal edilmiş gibi görüş beyan ederek derebeylerine yardım etmiştir. Bunun sonunda da yardım kuvvetlerini yanına çekebilmiştir. Böylece bir memlekette savaş ve fütühât ve cihangirlik arzularında yani, emperyalizm temelli hükümet tarzına ve baskıya karşı direnç gösterme insanlık tarihinde tecrübe olunan önemli olaylardandır. İşte şu bir iki mesele; tarihi olaylar sahasında gözlem ve tecrübenin nasıl icra edilebileceğini anlatmak için kafidir demektedir (Rıza Tevfik, 1324, 1/12, 184). Düşünür, tarihi olayların aktarımında neden sonuç ilişkilerinin önemine yaptığı vurgu ile İbn Haldun'un düşüncesiyle örtüşür. İbn Haldun tarihçinin olayları neden

sonuç ilişkisi içerisinde incelemesi gerektiğini bu yapılmazsa tarihin özüne inmenin mümkün olmayacağını ifade eder (Yumuk, 1978:230).

Rıza Tevfik, tarihi vakalar dediğimiz hadiselerin toplumların genel faaliyeti olduğunu toplumların ise ayrı ayrı bireylerden meydana geldiğini belirtir. Her ferдин eylemleri, temelde kuvvetli sebeplere ve vicdanına bağlıdır, bununla beraber, iradesiyle verdiği karara itibar edilir (Rıza Tevfik, 1324, 1/12, 184). Bundan hareketle Düşünür; Kanuni Sultan Süleyman, Napolyon gibi büyük şahsiyetlerin tarihi olayların seyrini etkilediğini, ancak bunlar gibi liderlerin istisna olduğuna işaret eder. Zira tarihsel vakalar değerlendirilirken ilgili zaman ve mekanda toplumun her bireyinin şahsi hareketlerini hesap ve takdir etmeye imkan olmayacağı gibi lüzum da olmadığını belirtir. Bunu ihmal edebiliriz ve bu ihmalimizden dolayı tarih, bir ilim olmak haysiyetini kaybetmez der (Rıza Tevfik, 1324, 1/13, 200).

Rıza Tevfik, bunu biraz derinleştirerek, ilmin en kapsamlı ve en kesin sonuçları olan fenn-i ilimlerden örnekle açıklar. Zirai alanda icat edilen makinelerin her ayrıntısı ve hareketinden öte, toplam katma değeri ve yükseliş ve gelişmeye etkilerinin önemine vurgu yapar. Bunu bir örnekle açıklar:

“Farzen gazların ısıyla genişerek çoğalmaları irdelenip de bu hadisede sabit bir nispet muntazam sıralı (muttarit) bir düzen var mı, yok mu, anlamak için ayrı ayrı her zerrenin hareketini ve o kargaşalıkta hangi zerrenin hangi zerreye karşılık düştüğünü ayrıca düşünmeye hacet yok; nitekim imkân da yok. Burada esas olan ve yapılabilecek şey, sıcaklığın derecesi ile gerilim derecesi arasında sabit bir oran bulmak ve gerilimin her iki yönden son sınırını tayin etmektir” (Rıza Tevfik, 1324, 1/13, 199).

Düşünür, bu fikriyle, fenni araştırmalarda ortaya çıkan kesin sonuçların ve kanunların toplam etkinin tespitiyle ortaya çıktığını ifade etmektedir. Buna bağlı olarak tarihte de benzer şekilde, birbirine benzer durumların yarattığı genel etki ve sonuçların kaydedilmesi gerektiğini belirtmekte ve tarihte de gereksiz ayrıntılardan uzak kalınması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Rıza Tevfik, fen sahasında izlenen bu yolun, tarih ilminde hangi ilkeyle izah edileceğini ifade etmiştir ve makalesinde şu açıklamayı yapmıştır:

“Mesela biz de tarih sahasında gerek dâhili gerek harici bazı siyasi ve toplumsal etkilerin bir milletin fertlerinden falan veya filana ne gibi hususi bir tesiri olacağını araştırmayacağız. Çünkü tarih; cemaatin hadiselerini araştırır demiştik, zeyd veya Ömer’in değil! Nitekim bütünüyle toplumsal sebeplerin ne gibi etkileri olduğunu araştıracamız. Bunun için ise sebeplerin ve sonuçların etkilerini zabt ve kayd ederek karşılıklı etraflıca düşünerek incelemek esas maksada kifayet eder. İşte bu kadarı pek mümkün ve kâfidir.” (Rıza Tevfik, 1324, 1/13, 199).

Düşünürün bu yaklaşımı, İbn Haldun’un tarihi olaylara nesnel ve ön yargılardan bağımsız bir tutumla ele almaya çalışmasıyla benzeşir (Özlem, 2010).

Rıza Tevfik, fenni ilimlerin yasalarının tespitinde izlenen yol ile tarih ilminin ilkeleri arasında bağlantılar ortaya koymaya çalışmış bununla beraber, fenni ilimler ile toplum bilimleri arasındaki farkı da ortaya koymayı ihmal etmemiştir. Birincisi hakkında asırlardır değişmez ve kesin esaslar kurulduğu halde, toplum bilimlerinin kanunları itibariyle tartışmalardan kurtulamadığını belirtmiştir. Onun bu görüşü Günümüz düşünürü Aysevener (2015)'in görüşüyle örtüşür. Aysevener, tarihin tabiat bilimi sınıfında yer almadığını, tarihsel olayların tabiat olayları gibi ele alınamayacağından söz eder.

Düşünürün bu husustaki ifadeleri şöyledir:

“Şurasını da unutmayacağız ki her ilimde olduğu gibi buradaki hakikatlerin de ancak bir (kıymet-i nisbiyesi) kıymet derecesi olabilir. Ve bu hadiselerin etraflı araştırma yaparak elde edeceğimiz (istihraç) edebileceğimiz kanunların hükmü de o cins hadiselerin (daire-i şümülünü) kapsama alanını aşamaz, bir de şurası sözü edilmeye değerdir ki bir ilmin konusu olan öncelikle hadiseler ne kadar kapsamlı(mufassal) ve karışık (müşevveş) ise kanunların kapsamı da o kadar sınırlı ve çevresi kuşatılmıştır. Toplumsal olaylar dediğimiz cins hadiseler şüphe yok ki en ziyade karışık olanlarıdır. Ve bu sebeptendir ki iki bin seneden beri hendese ve riyaziyat kat'i bir ilim şeklini alabilmiş ve dört beş yüz sene evvel hikmeti tabiyyenin bir ilmi kat'i olarak, esasları kurulmuş, 100-120 sene evvel kimya bir fen olmuş iken toplum bilimleri henüz esasları ve kanunları itibarıyla tartışmalardan kurtulamamıştır” (Rıza Tevfik, 1324, 1/13, 200).

Sonuç

Şair, eğitimci, siyasetçi ve felsefeci kimlikleriyle çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Rıza Tevfik, felsefe eğitimi almamasına rağmen İslâm ve Batı felsefesi hakkında kapsamlı bir felsefi birikimine sahipti. Felsefeye katkısı, yeni bir akıma öncülük etmekten ziyade, felsefi bilgileri yorumlamak ve bunlarla modern görüşler arasındaki dikkate değer benzerlikleri saptamak olmuştur.

Rıza Tevfik, tarih felsefesine de eğilmiştir. Onun gerek felsefe gerekse tarih felsefesi ile ilgili fikirleri, birikiminin kaynağı olan Batı ve İslâm medeniyeti verileriyle örtüşür. Onun ileri sürdüğü görüşler yer yer günümüz düşünürlerinin yaklaşımlarıyla da benzeşir. Nitekim incelediğimiz makalede onun görüşlerini mercek altına alırken bu tespitlere de elimizden geldiğince yer vermeye çalıştık.

Rıza Tevfik, toplumların tarihteki faaliyetleriyle çeşitli ilimler ortaya koyduğunu, tarih ilminin ise başlı başına müstakil bir ilim olduğunu ifade eder. Düşünür, tarihin konusunun, bir milletin sosyal yaşantısını teşkil eden olayların bir bütün içinde zaman ve mekânsal boyutlarıyla meydana gelen gelişmeler, değişmeler ölçeğinde kaydedilmesi ve bunu yaparken değişime etki eden unsurların keşfedilmesi olarak tanımlamıştır. Tarihi olayların günlük

olaylar halinde parça parça kayıt altına alınmasına ve bununla yetinilmesine karşı çıkmış, olayların bütününe etki eden gizli veya açık olan ilişkilerin göz önünde bulundurulmasının önemine işaret etmiştir. Tarihi kayıtların tutulmasındaki ilkelere dikkat çekerken Osmanlı döneminde tarih adıyla yazılmış olan eserleri de kesin bir dille eleştirerek tüm eserlerin istisnasız, bu düzeyde kaldığını iddia etmiştir.

Rıza Tevfik, olayların birbiri arkasına meydana gelmesinin, olayların birbirine bağlı olduğunun göstergesi olduğunu belirtir. Dolayısıyla bugün meydana gelen bir olayın dünkü olayla bağlantılı olduğunu ve sonuçsuz kalmayacağını ve kendisinden sonra gelecek olayı etkileyeceğine dikkat çeker. Düşünür, incelenen olayların öncelikle kanıtlarıyla değerlendirilmesi ve olaylar arasında bağların kurulması gerektiğini ifade eder. Bu görüşüyle, objektif tarihçiliğin öncüsü, Leopold, Ranke ve Collingwood ile aynı çizgide buluşur. Collingwood, tarihi olayları anlamlandırabilmenin tek seçeneğinin geride kalan kalıntılar, belgeler ve eserler olduğuna işaret etmiştir (Yediyıldız, 2003:176-177).

Rıza Tevfik, tarihi kanıtlar yoluyla elde edilen malumatın kapsamlı ve genel bir bilgi olarak aktarılabilmesi için ayrıca olayın ne gibi aşamalar geçirdiğini, yarattığı etkilerin de araştırılması gerektiğini vurgular. Düşünür bu görüşüyle, Ranke'nin tarihi olayları değerlendirme ilkesine benzer bir yaklaşım sergiler. Ranke, tarihi olguların o dönemin koşulları çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini savunur (Öztürk, 2011:43). Her iki düşünürün bu yaklaşımları aynı zamanda düşünsel bir inceleme sürecidir ve Hegel'in tarih felsefesi tanımına uyar. Hegel, tarih felsefesini "tarihin düşünsel yoldan incelenmesinden başka bir şey değildir" (Duman, 2010:60) sözleriyle tanımlamıştır.

Rıza Tevfik tarihi olayların tetkikini fenni olaylarla da kıyaslamıştır. Düşünür, bazı olayların tecrübe edilemeyeceğini bunun beşerin iradesi dışında olduğunu belirtir. Buna örnek olarak gök cisimlerinin hareketlerini verir. İnsanın bu hareketleri değiştirmekten aciz olduğunu ifade ederken toplumsal olayları da buna benzetir ve doğrudan doğruya tecrübe edilemeyeceğini ifade eder. Bununla beraber, teorik olarak tecrübeye gidemediğimiz olayların kıyas yoluyla doğrudan araştırılarak anlaşılmasının mümkün olacağını belirtir. Bunun yolunun da öncelikle benzer olayların tekrar etmesi durumunda olayın cereyan edişiyle ilgili tüm şartları göz önüne alarak kaydetmek olduğuna işaret eder. Rıza Tevfik, felsefe alanında belli bir ekolün temsilcisi olamasa da, felsefi problemleri ortaya koyuş biçimiyle, yorumlamasıyla, tarih felsefesine ilişkin fikirleriyle ve eğitimci, siyasetçi, edebi kimlikleriyle yaşadığı döneminin önemli simalarından biri olmuştur.

Kaynakça

- Ada, T. (2010). II. Meşrutiyet döneminde Rıza Tevfik ve felsefi yaklaşımları. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, 6 (12), 85.
- Alkan, N. (2019). Geçmişten günümüze dünyada tarih yazıcılığı. Ahmet Şimşek (Ed.) *Tarih İçin Metodoloji* içinde (s.37). Ankara:Pegem Akademi, 2019.
- Akyol, A. (2011). İbn Haldun'un ilim anlayışında felsefe ve tarih tasavvuru. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(10), 29-59.
- Bıçak, A. (2011). Tarih felsefesinin Türkiye'deki seyri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (17), 229-274.
- Altyağlı, R. (2011). Latin harfleriyle yazılan ilk felsefe sözlükleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9 (17), 421-432.
- Aysevener, K. (2015). *Tarih felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Bozdoğan, A. (2014). Fecr-î Ati Topluluğu ve "Musavver Muhit" Mecmuası. *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, 35, Bahar, 59.
- Cihan, C. (2014). Fuad Köprülü ve Türk tarihinde kökenler; süreklilik, dış tesir ve hususi tekmül. *Turkish Studies*, 9 (7), 233-259.
- Collingwood, R. G. (2015). *Tarih tasarımı*. (Çev. K. Dinçer) Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Çetinkaya, B.A. (2002). Modern Türkiye'nin felsefi kökenleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 6(2), 65-91.
- Çubukçu, İ. A. (1990). Şair Rıza Tevfik Bölükbaşı ve felsefesi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AİFD)*, 31(40), 137.
- Demircioğlu A. (2014). An Evaluation of the Concepts and Problems of Philosophy of Religion in terms of Teaching Religion: A Study into the Units of Philosophy of Religion and Religious Concepts in the Programs of Teaching Philosophy. *Wjais journal of educational and instructional studies*, 4(1), 80-88. <https://www.researchgate.net/profile/Aytekin-Demircioglu/publication/282246773>. Erişim tarihi:17.05.2023.
- Doğan, Ş. (2018). *İbn Haldun ve Oswald Spengler'in tarih felsefesi anlayışları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2018, s.2-10.
- Duman, O. Ö. (2010). Tarih bilimi ve bilgisi açısından aydınlanmadan günümüze sorularla tarih felsefeleri ve kavrayışları. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 51-69.
- Erdoğan, E. (2019). Tarih felsefesinin genel hatları ve Collingwood'un tarih düşüncesi, *Medeniyet ve Toplum Dergisi (METDER)*, 3(1), 72.
- Uludağ, S. (Yay. Haz.) (2017). *Mukaddime*, Dergâh Yayınları.
- Kale, N. (2009). *Felsefiyat*. Ankara: Pegem Akademi.
- Karakuzu, H. ve Acar, E. (2015). Türkiye'de tarih felsefesi çalışmaları bibliyografyası. *Turkish Studies*, 10 (5), 204. <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/254719> erişim tarihi: 17.05.2023.
- Kerimoğlu, N. (2016). *Felsefenin Kısa Tarihi*. İstanbul: Kamer Yayınları.
- Kessler (1938). Tarih felsefesi meseleleri. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 4(16), 720-727. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/pub/iuhfm/issue/9181/114939/5.02.2023>.
- Köken, N. (2014). Cumhuriyet dönemi tarih anlayışları ve tarih eğitimi (1923-1960). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

- Leiser, G. (2008). Method in Turkish literary history. (Köprülü, M. F/Translated by Gary Leiser) *Middle Eastern Literatures*, 11(1), 53-84.
- Menchinger, E. (2014), A reformist philosophy of history: the case of Ahmed Vâsif Efendi. *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLIV, 141-168.
- Mengüşoğlu, T. (1997). *Felsefeye giriş*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Odabaş, U. K. (1990). *Rıza Tevfik ve felsefesi (Yayımlanmamış doktora tezi)*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Erzurum.
- Özbaran, S. (1992). *Tarih öğretimi*, İzmir: Cem Yayınevi, 67.
- Özlem, D. (2005). Terakki (ilerleme) fikrinin kaynağı ve gelişimi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 203-209.
- Özlem, Doğan (2010). *Tarih felsefesi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2010.
- Özlem, D. (2015). *Tarih felsefesi*. İstanbul: Notos.
- Öztürk, İ.H. (2011). Bilimsel (modern) tarihten parçalanmış (postmodern) tarihe. Ahmet Şimşek (Ed.) *Tarih Nasıl Yazılır?* içinde (s.43). İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Rıza Tevfik (1324). Tarih ve felsefe-i tarih hakkında. *Musavver Muhit*, 1(10/11/12/13), Der-saadet, 150-151/167-168/184/199-200.
- Spengler (1973). *İnsan ve teknik*. çev. Kamil Turan, Ankara: Töre Devlet Yayınevi, 44.
- Şulul, K. (2000). Batı tarih felsefesine giriş. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 111.
- Tıĝlıoĝlu, D. (2010). *Osmanlı-Türk fikir hayatında felsefe arayışı: Feylesof Rıza Tevfik ve felsefesi üzerine bir araştırma (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi)*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Topçu, B. (2017). *Wilhelm Dilthey'in tarih felsefesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum.
- Türk, H. (2015). II. Meşrutiyet döneminde bir magazin dergisi: Musavver Muhit. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi (KSBD)*, Süreli Yayınlar Özel Sayısı, 7(4), Kış 174-175.
- Uçman, A. (2008). Rıza Tevfik Bölükbaşı (1869-1949) feylesof lakabıyla tanınan II. Meşrutiyet devri şairi, edebiyatçı, felsefeci ve politikacı. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35, .68-70.
- Uludağ, S. (1999). İbn-i Haldun (1.bölüm), *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 19, 542. Erişim adresi: <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/19/C19023343.pdf>.
- Utku, A. (2011). Rıza Tevfik: dârülfünûn kürsüsünden metafizik ve estetik dersleri. *Kutadgu-bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 19, 105-122.
- Ülken, H. Z. "Sosyolog gözü ile filozof Rıza Tevfik", Erişim adresi: <https://core.ac.uk/download/pdf/38327819.pdf> /08.01.2022.
- Vural, M. (2018). *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Felsefe*. Ankara: Elis Yayınları.
- Yıldız, Y. (2011). Bergsonculuğun Türkiye'ye girişi ve Türk felsefesine etkisi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9 (17), 333-356.
- Yediyıldız, M. A. (2003). Tarih Felsefesi Üzerine Bazı Düşünceler, *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (1), 176-177.
- Yumuk, R. (1978). "İbn Haldun'da devlet görüşü", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1(2), 230.
- Wasti, Syed T. (2002). Feylesof Rıza, *Middle Eastern Studies*, Vol.38, No.2, pp.83-100, Frank Cass, London.